

In de *Volks-almanak* anno 1857¹⁷⁷ valt het volgende gedicht te lezen:

EENE KERK.

Gij, breede lanen van het woud,
Pilaren, die 't verwulfsel torscht,
Van levend groen en levend goud;
Wèl noemde u Neêrlands Dichtrenvorst¹⁷⁸
“Een kerk van ongekorven hout!”
Want de adem Gods doorzweeft uw bogen,
En 't lofzang van 't voglenheer
Daalt uit de diepe nissen neêr;
En reukwerk stijgt er naar den hoogen
Uit al de bloemen wijd en zijd,
Die schittren in het mostapijt.

Het tweede couplet eindigt als volgt:

O Tempel Gods, o ruischend woud,
O Kerk van ongekorven hout!

De vraag of de dominee ook met zúlke ‘kerkgangers’ te maken heeft, vermag ik niet te beantwoorden. Maar, wanneer deze er mochten zijn, dan dragen zij zeker geen kennis van het adagium van Cyprianus († 14 september 258), bisschop van Carthago:

Men kan God niet tot vader hebben, als men niet de kerk als moeder heeft.¹⁷⁹

In navolging van hem onderwijst Calvijn:

[...] laten we [...] alleen al uit de eervolle benaming ‘moeder’ leren hoe nuttig, ja noodzakelijk het voor ons is om kennis van haar te verkrijgen, aangezien er geen andere toegang tot het leven is, als zij ons niet in haar

177 *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 135 (rubriek Dichtstukjes – met rechts als initiaal de letter H.). (Dit genootschap kan ‘een verlicht-christelijke’ organisatie genoemd worden.)

178 Joost van den Vondel (1587-1679). De voor mij anonieme dichter wist toen nog niet dat Vondel dit had gevonden bij P.C Hooft (1581-1647). Gerard Brom, ‘Bijbelkennis en literatuurstudie’, *De Nieuwe Taalgids*, jrg. 22, 124-129 » 125.

179 *De catholicae ecclesiae unitate*, 6. Anders vertaald: ‘Wie de Kerk niet tot Moeder heeft, kan God niet tot Vader hebben’. Hoezeer Cyprianus in zijn beeldspraak en gedachtengang aan Tertullianus verwant is, maar ook hoezeer voor hem de enigheid van de kerk verbonden is met de enigheid Gods, toont J. Faber aan in zijn dissertatie *VESTIGIUM ECCLESIAE* De doop als ‘spoor der kerk’ (Cyprianus, Optatus, Augustinus), 1-3. Vgl Calvijn, *Institutie* IV, I, 1 (en IV, VI, 17). Zo eveneens art. 28 van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*. Zie verder: G.J. Mink, *Buiten de kerk geen enkel behoud!?*, Willem de Zwijgerstichting.

schoot ontvangt, ons baart, aan haar borsten voedt en ten slotte onder haar hoede neemt en door haar leiding beschermt, totdat wij het sterfelijke lichaam zullen afleggen en de engelen gelijk zullen zijn.¹⁸⁰

À PROPOS – Preekt de dominee kindvriendelijk?

Een kind der eeuw onder een preekstoel:

Gij Prediker, daar in de lucht,
Hebt gij dan geen woordje voor mij?
Uw rede, als een galmend gerucht,
Rolt ledig mijn ziele voorbij.

Zo luidt de eerste strofe van de in totaal zes coupletten uit *Leeke-dichtjens* (1867) van de remonstrantse predikant P.A. de Genestet (1829-1860).

Déze veronderstelde vraag van het gefingeerde kind kent ds. Smith niet. Immers, het gedichtje van De Genestet was toen nog niet geboren. Wel ligt er alreeds geruime tijd het bevel van de *Nationale Synode van 1618-1619* aan het adres van de predikanten, dat de catechismuspreken niet alleen ‘behoorlijk kort zijn’, maar ook ‘naar 't begrip, niet alleenlijk der volwassenen, maar ook der jeugd, zooveel mogelijk is, gepast’.¹⁸¹

In het begin van de Reformatie zijn er de veelvuldige (her)drukken van de ‘Kinderfragen’. In Wittenberg weet men van ‘Jugendgottesdienste’. De kerk van Straatsburg kent reeds in 1526 de ‘Kinderlehren’. Bij Calvijn is er sprake van op de jeugd ingesteld catechismusonderricht. Graaf Vergerio, om des geloofs wil gevlucht naar Genève, geeft in een brief aan roomse vrienden onder veel meer informatie een beschrijving van het onderricht aan de jeugd, zoals dit op zondagmiddag wordt gegeven.¹⁸²

Beantwoording van de vraag hoe kindvriendelijk de preken van ‘onze’ dominee zijn, is vrijwel ondoenlijk.¹⁸³

180 *Institutie*, IV, I, 4.

181 *Acta of Handelingen der Nationale Synode*, [...], te Dordrecht ten jare 1618 en 1619 – de zeventiende zitting, 30 november 1618, 43 (1ste kolom).

182 Bedoeld is nuntius Pier Paolo Vergerio (± 1498-1566), die in 1549 tot de Reformatie overgaat. *Theologische Realenzyklopädie* – Band XXXIV –, 2002, 690-694 (1. Leben, 2. Werk en 3. Wirkung) en *RGG* – deel 8 –, 2005, 1006. M.B. van 't Veer verwijst in zijn dissertatie voor de tekst naar de weergave van de brief door L. Stähelin, *Johannes Calvin* – I –, 481. *Catechese en Catechetische stof bij Calvijn*, 170 en 175. (Van 't Veer schrijft abusievelijk Bergerio.)

183 Reeds de Classis Neder-Veluwe, gehouden te Epe op 15 april 1600, besluit: ‘Der catechismus sal nerstiglich in den kercken den volcke von den deinaren vorgehalden worden, darmit de

kinder darin ock onderrichtet worden'. – ad 8. Zie ook Classis Zutphen, gehouden op 13-15 oktober 1612, – ad 24.

In de 18e eeuw is er eveneens (nog steeds?) aandacht voor het kind! Men kan stellen dat de Nederlandse kinderliteratuur in 1778 begint met de Utrechtse advocaat Hieronymus van Alphen (1746-1803). Het echtpaar Buijnsters/Buijnsters-Smets noemt hem 'de onbetwiste gangmaker'. *Lust en leerling*, 19.

In 1798 verschijnt van de hand van ds. Hendrik Husly Viervant een prekenbundel voor kinderen. *Nieuwjaarsgeschenk aan mijne kinderen, in eene aanspraak bij het einde van het jaar 1797*; Vier leerredenen voor kinderen, over de vreeze Gods, de liefde jegens God, Jesus Christus en de ouderen, den kinderdoop, en het bidden, gehouden te Haarlem, voor de kinderen der gealimenterden (= weeskinderen, kag); En eene leerrede voor jonge lieden, ter aanprijzing van eene vroege Godzaligheid, laatst uitgesproken te Rotterdam, in de Grootte Kerk, den 10 Augustus 1788, bij Martinus de Bruijn En Hendrik Diederiks, Amsterdam 1798. Het verschijnen van het werk was een wens van zijn reeds overleden echtgenote en het wordt een geschenk aan zijn kinderen. P.S.: waar 'augustus 1788' staat, moet gelezen worden: 1797.

P.J Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlands school- en kinderboeken 1700-1800*, vermelden de titel in de bibliografie. 291 (Nr. 1716).

» Ds. Viervant is in Arnhem geboren op 6 november 1754; pred. te Scherpenzeel (Geld.) 20 augustus 1775, Haastrecht 8 juni 1777, Vlaardingen 17 september 1780, Haarlem 27 juli 1783, Rotterdam 20 april 1788, Amsterdam 3 juni 1792, politiek afgezet als orangist 1796; pred. Utrecht 11 april 1803, Amsterdam 1804, overl. 14 november 1814. *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* – deel V –, 1020. B. Glasius spreekt van 'staatkundige omstandigheden' en verklaart zijn verblijf te Utrecht als prediker in zijn *Godgeleerd Nederland* – derde deel –, 506-507. Evenhuis noemt zijn afzetting als Oranjegezind niet in zijn *Ook dat was Amsterdam* – deel IV –, 349.

» In de 'Brieven van Abraham Blankaart' (1787 (1789)) wordt gezegd: 'wy hebben allerlei Gezindheden. Vrienden van Oranje en Vrienden van den Staat, Agt-en-veertigers en Patriotten'. I, 13. 'Vrienden van den Staat' noemt zich de regentenklasse. De 'Agt-en-veertigers' noemt zich de gegoede burgerij. Zij danken hun naam aan de tijd van opkomst: 1848, en gaan patriotten heten. P. van der Vliet, *Wolff & Deken's Brieven van Abraham Blankaart*, 145-146.

» De Haarlemse collega Jan van der Roest (1755-1814 » 1787-1814) houdt ook kinderdiensten. A.W. Bronsveld (1839-1924) noemt zijn kinderpreken 'onnavolgbaar'. *BLGNP* – deel 3 – 310-311 (» F.L. van 't Hooft). Zie over hem zijn publicaties – bijvoorbeeld – *Vaderlandsche letteroefeningen*, jrg. 1797, 1798, 1802, 1814 en 1816. Een boekbespreking begint met de volgende volzin: 'Het heeft ons niet mogen gebeuren, den waardigen VAN DER ROEST in persoon te kennen; maar zoo de persoonlijke kennis ooit overtollig was, om ons een juist denkbeeld van iemand te geven, dan voorzeker was het bij hem, die in zijn schriften leeft'. Jrg. 1816, 1. B. Glasius, *Godgeleerd Nederland* – derde deel –, 199-201.

» De eerdergenoemde ds. Cornelis Elisa van Koetsveld (1807-1893) mogen we niet vergeten. 'Hij was een pionier op het terrein van kerkdiensten voor kinderen.' Aldus zijn biograaf A.J. Onstenk, *'IK BEHOOR BIJ MEZELF'*, 62.

» A. Ypey heeft in *Geschiedenis van de Kristelijke Kerk in de achttiende eeuw* een korte paragraaf 'Nopens de wijze van prediken voor kinderen': agtste deel, 688-689. Hij noemt als voorbeeld ook de Haarlemse predikant Gerardus Masman (1749-1812 » 1783-1792). *BLGNP* – deel 1 –, 165 (» F.L. van 't Hooft). Het echtpaar Buijnsters-Smets noemt drie uitgaven van hem. *Bibliografie van de Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800*, 119 (Nrs. 837-840). Zie ook Frits Huiskamp, *Naar de vatbaarheid der jeugd*. Nederlandstalige kinder- en jeugdboeken 1800-1840. Een bibliografische catalogus, 259. Zie verder Van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* – twaalfde deel –, 349.

» Willem van der Meiden beschrijft in zijn proefschrift 'ZOO HEERLIJK EENVOUDIG' – de geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland. Zie voor de eerste periode 1640-1811: Als nu het verstand op dese wyze genoegzaam geoëffend is, 38-86.

» C. Houtman informeert in *Kinderkerk en kinderpreek* – Geloofsopvoeding in het negentiende-eeuwse protestantse Nederland.

» De Rooms-Katholieke G. Brom schrijft over 'Kinderpreken te Utrecht' in *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 391-393.

Graag geef ik hier nog even door wat *Boekzaal der geleerde waerelt*, anno november 1785, meldt en dat merkbaar met een zekere voldoening:

Onder de voorrechten onzer Eeuw moet zekerlyk de vlyt gesteld worden, waar mede men ten nutte der jeugd arbeidt. Het nabuurig Duitschland niet alleen, maar ook ons Vaderland, leverd daar van overvloedige bewyzen op; geen wonder dan, dat onder een menigte van periodique geschriften, ook een voor de jeugd te voorschyn kwam. [...].¹⁸⁴

Tussen haakjes: ds. Smith is wel een echte kindervriend! Dat blijkt uit de anekdoten die kleinzoon Heinrich ons vertelt.¹⁸⁵

Welbeschouwd geldt de volgende uitspraak van Luther voor alle tijden: 'Einfaltig predigen ist eine große Kunst'¹⁸⁶ – eenvoudig preken is een grote kunst.

UITWEIDING – (Heel) lang preken

» Neef Johann Daniel Nolthenius (1779-1852) schrijft: 'Lieber Ohm Smidt' (= Johann, 1730-1857, kag) op 20 januari 1846 een brief. Hij vond in een oud boek notities over de lengte van de preken van zijn

» Ik noemde de 18e eeuw. We kunnen zelfs teruggaan naar de 17e eeuw! Balthasar Bekker (1634-1698), die later als geruchtmakend kan worden geschetst, staat in de jaren 1657-1666 in Oosterlittens, zijn eerste Gemeente. Daar geeft hij catechisatielessen aan jonge kinderen. Om deze lessen te ondersteunen verschijnt in 1661 bij Jan Wellens *Gerymde Kinder-Leere*, of Kort begryp van den Nederlandschen catechismus. Dit werkje, bestemd voor kinderen van 12 tot 14 jaar, bestaat uit 52 vragen en antwoorden in proza en op rijm – 'tot behulp der memorie voor de kinderen en een-voudighen gerymdt'. Voor de oudere kinderen verschijnt in 1665 Melk voor kinderen ende vaste-spyse voor volmaekten. Het eerste deel: Vloeyende uit een bekortte, ende een beknopte uit-breidinge, van het kort-begryp der Christelijke-Religie, getrokken uit den Heydelbergens Catechismus [...]. In 1668 verschijnt: *LII vraagjes ieder gepast op elken Sondagh van den Catechismus, voor de kleinste kindertjes*; Kindermelk of kort begryp van den Heydelbergenschen Catechismus, eveneens in 1668: *Gesneden broodt voor de Kristen kinderen* 't welk is de Heydelbergsche Catechismus. In Meer vr. en kortere ant. gekerfd, tot opscherpinge der Kristelike Jeugd. De titels illustreren de groeiende diepgang. *Bekkeriana Balthasar Bekker biographisch en bibliografisch*, 18-21. Bewerkt door Jacob van Sluis. Wat zeg ik? Overbekend is dat de theoloog Voetius (1589-1676) met plezier catechisatie gaf aan oudere maar vooral jongere weeskinderen. Het catechiseren met de wezen 'is altijd vande proff. theologiae waargenomen', aldus de notulen van de Utrechtse kerkenraad, 9 december 1678, 141 4). '[...], zoowel bijbelsch als leerstellig, opkweeken der oudere en jongere weezen ging den primarius theologiae professor bij uitstek ter harte.', 141-142. A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* – derde deel –, 141.

» T. Hoekstra geeft in zijn *Gereformeerde homiletiek* aandacht aan jeugdpreken, kinderkerk e.d., 188-190.

» In 1952 promoveert J.W. Beerekamp te Utrecht op *De jeugddienst*: zijn geschiedenis, principe en opzet.

184 Er wordt uitvoerig aandacht gevraagd voor de periodiek *Weekblad voor Neerlandsch Jongelingschap*, 541-572 » 541.

185 Zie Der Familientag zur Dungen.

186 MARTIN LUTHER HAUSBUCH, 549.

oom: 'Du hast 1791 Sept. 11. in de St. Rembertikirche gepredigt über Johannes 4, 19 genau 53 Minuten. Ebenso den 13. Nov. über Psalm 65, 2 52 Minuten, den 27 Dez. über Philipp. 2, 5 55 Minuten. Du wirst das schwerlich noch so genau wissen. Darum dachte ich, ich müßte Dirs curiositatus causa herzlich mitteilen. Dein J.D. Noltius'. Bodo Heyne, 'Bürgermeister Smidt und die Theologie', *Hospitium Ecclesiae* – Band 5 –, 72-110 » 76-77. De dames Schulte & Wurthmann duiden hem – m.i. per abuis -als zwager van Smidt. *Nachlass [...]*, 305.

» 'Die Predigtlänge (van Lampe, kag) war enorm.' Aldus Louis von Zobeltitz in zijn bijdrage 'Theologische Hauptströmungen in St. Stephani von der Reformation bis ins 19. Jahrhundert'. In *850 Jahre St. Stephani Gemeinde*, 41.

» F. van der Meer vertelt in *Augustinus de zielzorger*: [...]. De preek zelf varieerde naar schatting van een half uur tot anderhalf à twee uur, uitgezonderd op dagen met lange plechtigheden zoals Paschen, wanneer de bisschop met een minuut of tien spreken genoegen nam, overigens niet zonder zich te verontschuldigen. En al dien tijd stond men benauwd opeengedrongen rondom de cancelli en vóór de absistappen. Uren lang stond men zoo. 158.

» Ons is een vermaan overgeleverd van Calvijn – Genf, 27 Januari 1552 – aan Guillaume Farel te Neuchâtel: [...]. Meinerseits möchte ich dich auch in etwas mahnen. Ich höre, deine überaus langen Predigten geben vielen Leuten Grund zum Murren. [...]; aber da uns der Herr die Kanzel besteigen heißt, nicht um uns, sondern um der Gemeinde zu predigen, so müssen wir unsere Lehrart so einrichten, daß nicht aus Langeweile Verachtung des Worts entsteht. Auch das Gebet magst du eher in die Länge ziehen, wenn du für dich betest, als wenn du es im Namen der ganzen Gemeinde sprichst. Denn du täuschest dich, wenn du den gleichen Eifer, den du hast, von allen verlangst. Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen – Erster Band –, nr. 336, 434-435 » 435.

» In het begin van de Hervorming worden, vooral in de Zuidelijke Nederlanden, openlucht godsdienstoefeningen gehouden, de zogenoemde hagepreken (J. de Jong (+ R.R. Post)) spreekt treffend van 'graspreken', *Handboek der kerkgeschiedenis – derde deel* –, 194). De bezoekers worden 'haaglopers' genoemd. Immers, zij verschuilen zich achter 'hagen' (= laag boomgewas) om niet betrappt te worden. In de

Noordelijke Nederlanden houdt P(i)eter Gabriël, bijgenaamd Schagius de Vlaming, op 21 (22?) juli 1566 te Overveen, op het landgoed van Bredderode, zijn grote hagepreek: vier uur lang voor een gehoor van 5.000 personen over Efeze 2:8-10 (of 10-11?).

Ook van Jan Arentsz, de Mandemaecker, wordt verteld dat zijn leerredenen gewoonlijk vier uur langduren. G. Brandt (1626-1685) bericht daarover in zijn *Historie der Reformatie – I* – (1671), 320-321. En J. Hartog geeft dit door in zijn *Geschiedenis van de Predikkunde en de Evangelieprediking in de Protestantsche Kerk van Nederland*, 18-21. G.N.M. Vis, Jan Arentsz – de mandenmaker van Alkmaar, voorman van de Hollandse reformatie –, 52-53.

» In nr. XXIV van de artikelen het Convent van Wezel klinkt het vermaan: 'De predikanten zullen ook niet met al te lange predikatiën de memorie der toehoorders belasten, noch hun ijver breken, en alzoo als een walging der maag toebrengen, [...]. Daarom zullen zij hun predikatiën met een uur afhandelen'.

De Provinciale Synode van Dordrecht (1574) bepaalde in nr. XXXVIII iets dergelijks.

» De Nationale Synode van Dordrecht 1618-1619 ordonneert: 'Der predikanten ambten discretie in de Kerk zal wezen, de catechismus-predicatieën dermate openlijk aan te stellen, dat zij behoorlijk kort zijn, [...]'. *Acta of Handelingen der Nationale Synode [...]* te Dordrecht ten jare 1618 en 1619 – de zeventiende zitting, 30 november 1618, 43 1ste kolom).

» In de *Acta Synodi Zuyd-Hollandicae*, gehouden tot Rotterdam 1641, [...] lezen we met betrekking tot de 'legherdienst' in Artic. 30. 4: Dat men oock in 't leger, sovele doenlick ende na goedvinden des conventus¹⁸⁷, sal doen corte morgen- ende avond-vermaninge oft aensprake ende gebeden. *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621-1700 – tweede deel*. 1634-1645 –, 311-312.

» De oude orthodoxe leer der ware Gereformeerde Kerke, Vertoont en voorgesteld in verscheide brieven, geschreven aan N.N. in welke I. de ware Gereformeerde Leer [...], II. Het beruchte boekje van J. Eswyler [...] en III. En het Redenerend Onderricht van den Eerw: Heere J. DU VIGNON, Predikant te Rotterdam, [...]. – derde deel – 1740, brengt ons voorgaande bepalingen in herinnering: 'En dan staat 'er nog soo wat agter aan in een ander Artikelje/ dat de Predikanten ook niet sullen met AL TE LANGE Predikatieën BELASTEN de memorie der

.....
¹⁸⁷ Samenkomst, gezelschap.

Toehoorderen, nog haar yver breken, ende alsoo als een WALGINGE der mage toebrenge, ende dat voornamelyk op werkdagen in de weeke voor het gemeine volk, ende als men de PROFETISCHE OEFENINGEN (wat of dat voor dingen syn? Haast zouden wy denken/ uit de voorige 16, 17, 18, 19. Artikelen dier ouderwetcher kerkenordere, dat het syn Heilige Oeffeningen van de Ouderlingen, Diakonen, en andere gemeene Ledematen der gemeente) sal plegen; daarom sullen sy haare Predikation MET EEN URE afhandelen.

Alle deze stukken en saken vinden wy geschreven in het Kerkelyk Handboekje, [...], 'Twintigste Brief', 465.

In een convoluut zijn de drie delen 'Aan het licht gebragt door eenige LIEFHEDERS DER WAARHEIT', te weten de kooplieden Gerrit Costerman (1675-1758), Jacobus Vrolo (1693-1767), Adriaan van der Willigen (1694-1758) en Pieter Westreenen (1701-1753). Tijdgenoten vermoeden evenwel al dat het aan Theodorus van der Groe toegeschreven moest worden. 'Voor twijfel aan diens auteurschap is geen reden meer', aldus Leendert F. Groenendijk. Neerlands laatste ziener – Leven, werk en invloed van Theodorus van der Groe (1705-1784) –, 99. De 'begeleidingsbon' van de TU Kampen Broederweg noemt onbeschroomd als auteur: Groe, Theodorus van der.

Nog enige voorbeelden:

» In de tweede helft van 1666 preekt Jean de Labadie (1610-1674) op verschillende plaatsen in ons land voordat hij zijn post als Waals predikant in Middelburg bezet. Hij trekt overvolle kerken, hoelang de diensten ook duren (drie à vier uur). Pieta van Beek, *De eerste studente*, 203.

» Ds. Johannes Barueth (1709-1782) publiceert in 1747 Jacobs Doodbedde (= 23 preken). In zijn 'Aan den lezer' schrijft hij, dat hij het één en ander aan de gedrukte tekst heeft toegevoegd. Hij motiveert dat aldus: tijdens een preek van een 'Uur of anderhalf' noemt een predikant met opzet bepaalde aspecten niet, 'zynde dit nu veel aangenamer te lezen, dan het van den Predikstoel te hooren'. C.R. van den Berg, Ds. Johannes Barueth 1709-1782, 141-142.

» De preken van F.A. Lampe (1683-1729) duren twee uur. 'Naar de maatstaf van die tijd was dat niet lang.' (G. Sniijders, Friedrich Adolf Lampe, 26.) De Boekzaal der geleerde waerelt oordeelt over Lampe: 'Predikaatsien die, gelyk ze beknopt en klaar zyn, ook kragtig op 't gemoed, worden aangedrongen, en van korte, dog toepasselyke Gebeden, voorzien'. September 1767, 121.

Ds. A. Voget (1695-1771) deelt mede: 'De heer Lampe sprak zeer

langzaam en klaar, wanneer hij leerredenen hield, welke daarom bekwaamlyk konden worden nageschreven'. In zijn voorrede bij Lampe's *Betrachtungen* over het geheele Leyden van den Heere Jezus Christus. Beweegt Lampe zich hiermee in het spoor van een lange traditie? Immers, F. van der Meer meldt in zijn Augustinus de zielzorger: '[...] (de Ouden spraken langzamer dan wij, zij proefden het woord als een kracht, en vereerden het nog)'. 367

» Ik noem uit het Spectoriale Geschrift *De Zeedemeester der Kerkelyken*, [...] – tweede deel – anno 1752, 'vertoog' 70. met als titel 'Van de Lange en somtyds zeer Aanstootelyke Uitweidingen, die men nu en dan op den Predikstoel hoort', 537-544.

» In de lijkrede op de Lampeaan Jacobus Willemsen (1698-1780), gehouden door de Voetiaan Hermanus Johannes Krom (1738-1804) refereert Krom aan zijn gave van het woord ('[...] een bijna ongelooflijke vloeibaarheid en lieflijkheid van taal, [...]') en informeert dan: 'En waar door die voortreffelijke Redenaar dikwijls drie of vier uren lang aller oogen met eene ingespannen aandacht op zich gevestigd hield'. H.J. Krom, *Lijkrede op het overlijden van den hoog eerw. en hooggel. heere Jacobus Willemsen*, 88. (Deze lijkrede beslaat 103 bladzijden – weliswaar ruim gedrukt, maar tòch!)

» Hanna da Costa-Belmonte (1800-1867), de echtgenote van Isaac Da Costa (1798-1860), vertelt in haar dagboek, dat zij samen met haar man (en A. Capadose, kag) op 20 oktober 1822 de Heilige Doop heeft ontvangen 'en aldus ingelijfd in de algemeene christelijke kerk door Dom. Egeling in de Pieterskerk te Leyden. Deze plegtigheid heeft aldus met de grootste stichting plaats gehad: van 's morgens van 9 uur tot 1 uur. [...]'. O.W. Dubois, *Dagboekje van Hanna da Costa-Delmonte*, 31. (Ds. Lucas Egeling is op 22 aug. 1764 te Utrecht geboren en op 21 dec. 1835 te Leiden overleden.)

» De Engelse prediker Charles Haddon Spurgeon (1834-1892) stelt in zijn *Pastors' College*: '“[...] Uw preken moeten zijn als een brood, dat in gepaste vorm zó gegeten kan worden.” Ik ben bang, dat er tegenwoordig in de hoofden van de mensen niet zoveel ruimte meer is voor theologie als vroeger. Onze voorouders genoten van een kilo godgeleerdheid, die hun gedurende drie of vier uur achtereen onverdund en ongekruid werd voorgezet, maar onze meer verzwakte, of misschien drukker bezette, generatie vraagt slechts een ons per keer en dan liever in de vorm van een verfijnd extract dan als onverwerkt hoofdbestanddeel. We moeten in deze tijd veel zeggen met weinig woorden, doch weer niet te veel en met niet te veel omhaal. Het is beter één gedachte

er in te stampen dan er vijftig voorbij het oor te laten fladderen. Eén flinke spijker houdt beter dan twintig losingedrukte punaises, die binnen een uur weer losgewerkt kunnen zijn'. *Pastorale adviezen*, 112.
N.B.: Spurgeon begon in 1856 het *Pastors' College*.

» Voor één van de noodzakelijke vereisten van een goede prediker telde Luther: 'zum Sechsten soll er wissen aufzuhören!'. Aldus J.H. Gunning Jhzn., *Onze eeredienst*, 74.

Vandaag de dag:

» 'Bij protestantse preken valt op, dat ze langer worden naar mate ze uit een 'rechtser' hoek komen. De traditie werkt daar sterk door. De gemeente (of is het alleen de predikant?) meent, dat een korte preek ook minder inhoud zal hebben. Een luistertraditie heeft de gemeente in die hoek wel. Maar stellig niet voldoende om een lengte van meer dan dertig minuten te rechtvaardigen. [...]'. M.H. Bolkestein, *Zo wordt er gepreikt*, 25-26.

» In Amerika – betreft het de *Black* ofwel *African American Church*? – moet men voor een kerkdienst wel geruime tijd uittrekken. Immers, 'our services take as long as the Spirit moves us', dat wil zeggen: onze diensten duren net zo lang als de Geest ons beweegt.

» Bisschop Nikola Eterović (1951) uit Kroatië schrijft in zijn 'introduction' bij *The Word of God* door paus Benedictus XVI, 2009, dat homilieën kort dienen te zijn. Het boek Genesis zegt dat God de hemel en de aarde in minder dan een week schiep. De rooms-katholieke geestelijken wordt geraden dit voorbeeld te volgen en de lengte van hun preken onder de acht minuten te houden.

Psalmgezag¹⁸⁸

Qui cantat, bis orat

Wie zingt, bidt tweemaal

(De herkomst van deze oude spreuk is tot nu toe onbekend. Dat Augustinus de zegsman zou zijn, is discutabel.)

[...] inderdaad, als het zingen zich voegt naar de ernst die betamelijk is wanneer we onder de ogen van God en de engelen verkeren, kan het van grote betekenis zijn en er veel toe bijdragen om aan de heilige handelingen waardigheid en bekoorlijkheid te verlenen, alsook om het gemoed op te wekken tot een ware ijver en vurigheid in het bidden.

(Calvijn, *Institutie* III, 20, 32.)

Van herten lovet toch Hem

Ook met der bazuinen stem

En met der psalteren toon, [...].

(Psalm 150:2 – Berijming Datheen.)

In het jaar 387 wordt op paaszondag Augustinus (354-430) door de bisschop van Milaan, Ambrosius (340-397), gedoopt. Het is vrij algemeen bekend dat hij tijdens zijn verblijf in Milaan geobsedeerd raakt door het zingen. We lezen daarvan in zijn *Confessiones*. In deze in ± 398 geschreven *Belijdenissen* verhaalt hij in de vorm van een gebed zijn leven tot de dood van zijn moeder Monica (331-387). Zo zegt hij: 'Wat heb ik geschreid bij Uw hymnen en gezangen, heftig ontroerd door de stemmen van Uw lieflijk zingende Gemeente! Die stemklanken vloedden mijn oren binnen en Uw waarheid zeeg in mijn hart en een innige aandoening van vroomheid golfde daaruit opwaarts. Dan stroomden de tranen en ik voelde mij er wel bij'.¹⁸⁹

Augustinus heeft voor de monniken de raadgeving om tijdens het handwerk 'bij wijze van Goddelijk roeilied' uit het psalter te zingen dat zij immers geacht worden van buiten te kennen.¹⁹⁰

188 C.G. Geluk geeft in zijn dissertatie *Geest en cultuur* in paragraaf 3.3.3. uitvoerig aandacht aan muziek (waaronder psalmgezag). 'Van de kunsten is Calvijn het meest onder de indruk geweest van de muziek.' 114-122 » 114. In de bundel *De relevantie van Calvijn* schrijft de musicus Chiel Jan van Hofwegen over 'Psalmen zingen', 102-117, en de docent muziek T.J. van Driel heeft het over 'Psalmberijmingen. Een creatieve workshop over het analyseren en zingen van diverse psalmberijmingen'. 118-128

189 IX, VI, 14 (vgl. 15 en X, XXXIII, 50). Vertaling Gerard Wijdeveld.

190 F. van der Meer, *Augustinus de zielzorger*, 289.

Men verzuime geenszins kennis te nemen van alles wat Van der Meer – en als iemand de kunst verstaat om buitengewoon beeldend te schrijven, dan déze priester – verhaald over ‘Augustinus’ bemoeienissen met den kerkzang’ onder de trefzekere titel ‘volkszang’.¹⁹¹

Men realiseer zich, dat in de periode van ds. Smith de psalmen van Petrus Datheen (1531-1588 » 1566)¹⁹² worden gezongen. Het psalmboek van Datheen bevat ook dertien gezangen (w.o.) ‘een eigen geschrift van David’ – de zogenoemde Psalm 151.¹⁹³

De Gemeente zingt de psalmen isometrisch, dat wil zeggen dat alle noten even lang zijn. Opvallend is dat de notatie in de kerkboeken van weleer geen weergave is van de manier waarop de Gemeente toentertijd tijdens de kerkdienst zong.¹⁹⁴

De kerk in Putten is dan nog niet in het bezit van een orgel. In grotere Gemeenten, zoals Amsterdam, beschikken de kerken wel over orgels. Door de zestiende-eeuwse synodale bepalingen is liturgisch gebruik van een orgel verboden. De kerkorgels, waaronder prachtige instrumenten, worden alleen een uur voor en na de kerkdienst bespeeld. De organist is in dienst van de burgerlijke overheid! Des zondags spelen de organisten (waaronder de virtuoos Jan Pietersz Sweelinck (1562-1621)¹⁹⁵ voornamelijk psalmen. Op die manier kunnen de gemeentelieden vertrouwd raken met de melodieën.

Ter verdediging van de orgelbegeleiding publiceert in 1641 Constantijn Huygens (1596-1687) zijn *Gebruyck en ongebruyck van 't orghel inde kercken der Vereenighde Nederlanden*. Het besluit tot publicatie nam hij, nadat hij in 1640 in het gevolg van Frederik Hendrik (1584-1647) te Groningen was en in de Martinikerk het ‘gebruyck’ van het orgel bij het zingen van de Gemeente meemaakte. Op aandringen van de Prins gaat Huygens aan de slag om tot publicatie te komen.¹⁹⁶

191 Augustinus de zielzorger, 286-297.

192 *De Psalmen Davids / en andere Lofsangen / wt den Fransoyschen Dichte in Nederlantschen overghesett / doer Petrum Dathenum. MCCCCCLXVI. sonder nooten.*

193 W.C. van Unnik, ‘Psalm 151, een onbekend lied?’, in *Kerk en Israël*, juni 1962. Ook opgenomen in *Keur uit de Kerkelijke pers 1962*, 125-129. J. Helderman, ‘De extra psalm’, *Hervormd Weekblad*, d.d. 19 mei 1988, 6.

194 Jan Luth en Jan Smelik, *Het kerklied – Een geschiedenis.*, 242.

195 Zie het gefingeerde gesprek van P.W. van de Wege met hem in *oog in oog met 17e-eeuwers*, 45-57 » 55-56. Zie ook A.C. Duker, *Gisbertus Voetius – tweede deel*. Voetius (1589-1676) noemt ‘het vergeselschappen met het orgel van den kerck-sang der gemeente’ een andere ‘ongerechtigheid’, 346, hij acht het orgelspel ‘een dom ende onredelijk geluijt’, waarop niemand amen kan zeggen, 352, – derde deel –, 63 (voetnoot 7).

196 A.G. Soeting, ‘Kerkzang in de lage landen’, in: *Een Compendium [...]*, 3-36 » 22-23. Jan Luth en Jan Smelik, *Het kerklied [...]*, 248.

» Instructief is Rein Verhagen, *bequaem en van goede comportedement – over organisten, orgelbouwers en hun werkgevers in de 17e en 18e eeuw*. (Hierin zijn opgenomen artikelen: in 1988 en 1989 verschenen in het tijdschrift *Oktaaf*.) Weliswaar bescheiden van omvang, maar tòch.

Vooreerst gebeurt het zingen onder leiding van een zogenoemde voorzanger, dus a capella. De zang van de Gemeente wordt voorgezongen en ingezet door een voorzanger.¹⁹⁷ In 1684 doet Hendrik Ghysen (1660-1693) *Den HOONIG-RAAT der PSALM-DICHTEN* het licht zien. Zijn opdracht aan Nicolaas Witsen, burgemeester te Amsterdam, ondertekent hij in zijn volle kwaliteit: ‘Voorsanger in de Amstel-Kerk’.¹⁹⁸

Hoogstwaarschijnlijk vindt de gemeentezang ook in Putten plaats onder leiding van een voorzanger.¹⁹⁹ De betrekking van voorzanger en die van voorlezer (*lector*) zijn veelal in één persoon verenigd.

In Dordrecht verzoekt Jan Adriaanze op 31 maart 1611 ‘bij mijne Heeren magistraeten gerecommandeert te worden voorsanger te zijn, opdat de gemeynthe daerdoor in het zingen te meerder werde gesticht’.²⁰⁰

‘Tal van berichten over de gemeentezang verzekeren ons dat er niet alleen niet-ritmisch werd gezongen en dat de melodieën werden gewijzigd, maar ook dat er bijzonder hard en in een zeer laag tempo werd gezongen. [...] We weten [...], dat de gemeente als gevolg van het lage tempo hooguit drie strofen achter elkaar kon zingen. Tijdens de rusten tussen de regels werd op sommige plaatsen door de voorzanger de volgende regel voorgelezen: de mensen die niet konden lezen, waren aangewezen op het luisteren en nazingen’.²⁰¹

197 Onder het kopje ‘zij gaven de toon aan’ vertelt Henk de Jong anekdotisch (en authentiek) het een en ander over voorzangers in *Kerkeheren/Kerkeknechten*, 18-26.

198 H. Hasper, Calvijs beginsel voor de zang in de eredienst – deel II –, 665-666.

199 Het archief van de kerkvoogdij van de Herv. Gemeente te Putten begint pas in 1825, zodat daar vandaan geen informatie verkregen kan worden.

200 G.D.J. Schotel, *De openbare eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw – Tweede Stuk* –, 362.

201 Jan Luth en Jan Smelik in *Het kerklied*, 246-247.

Constantijn Huygens spreekt van ‘ghehuyl en geschreeuw’. En dan te bedenken dat reeds de christelijk apologeet Tertullianus (ca. 160-220) daarover zijn afkeuring liet blijken. ‘Ook ten aanzien van het geluid der stem moeten wij onderdanig zijn. Wat voor geweldige luchtpijpen zouden wij anders nodig hebben, wanneer wij naar het geluid zouden worden verhoord! God echter hoort niet de stem, maar het hart, dat Hij ook aanziet. [...]’ *De oratione*, XVII, par. 3-5. Hij schrijft dit met betrekking tot het gebed; waarom zou dit tevens niet gelden voor de zang?, zo vraag ik mij af. H. Hasper, *Calvijs beginsel voor de zang in de eredienst – deel I* –, 11 1).

In Noëlz nouveaulx (‘Nieuwe Kerstliederen’) van de predikant-dichter Thomas Malingre° vinden we in het woord vooraf:

Muziekiefhebbers, zanglustigen,

zingt, in Gods naam, nieuwe Kerstzangen,

die gemaakt zijn op de oude en antieke.

Ik bid u, laat de bedenkelijke varen.

Zingt niet bulkend als onze kalveren!*

Een ijdele zanger is geen twee knollen waard.

Herinnert u, dat God een nederig hart

en een verslagen geest begeert. Zanger bedenk dat!

° Ten tijde van de Reformatie predikant te Neuchâtel.

* Ne chantez point brayant comme noz veaulx!

Aangehaald bij H. Hasper, Calvijs beginsel voor de zang in de eredienst – deel I –, 450.

Vanaf de Reformatie heeft het orgel een hele periode ‘rumor in casa’ gegeven. Randall D. Engle wijdt een artikel aan de orgelcontroverse in de Nederlanden met als spraakmakende titel *De duyvelsche fluytenkast*.²⁰² Alhoewel – het volgende lijkt tot een bepaalde nuancering te nopen: in de *Overijsselsche Synode* van 1581, op 10 april gehouden te Kampen, komt tevens de instructie voor de Nationale Synode van Middelburg 1581 ter tafel. Nummer 6 luidt: ‘Off niet datt gebrueck der orgelen sall und behoertt te staen in die vrijheit van een jegelicke kercke’.²⁰³

De tegenstand tegen orgelspel in de kerkdienst is niet een uitsluitend calvinistisch denkbeeld. Reeds op het Concilie van Trente (1545-1563) waren verschillende kardinalen tegen de kerkorgels. Er werd zelfs het voorstel gedaan de orgels buiten gebruik te stellen.²⁰⁴

Volgens Calvijn zingt men in de kerk voor het aangezicht van God en Zijn engelen (*Inst.* III 20,32).²⁰⁵ In de godsdienstige samenkomsten ‘passen naar mijn mening muziekinstrumenten allerminst bij het bezingen van Gods lof, evenmin als wanneer iemand wierook en kaarsen en dergelijke schaduwen van de Wet weer in gebruik wilde voeren’. Aldus Calvijn in zijn commentaar op Psalm 33:2. Ook op andere plaatsen in zijn commentaar op de Psalmen spreekt hij zich daarover duidelijk uit » Ps. 71 : 22, Ps. 81:2-4, Ps 92:4 en Ps.149:2-3.²⁰⁶ Trouwens,

.....

» De organisten Henk Gijzen (1955) en Dick Sanderman (1956) brengen in 1992 in resp. de kerken te Steenwijk en te Blijham zangers bijeen om te pogen het zingen van toen te laten horen. Te noemen zijn – bijvoorbeeld – E. van Eem (± 1780) met een kort en eenstemmig interludium en Jacob Tours (± 1805) met een wat langer interludium en virtuozer. Zie *De orgelmaker Petrus van Oeckelen*, CD 3 (Gemeentezang), 1992 VLS Records, Beilen.

202 TNK, jrg. 13, no. 4, december 2010, 158-164.

203 *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, jrg. 62, nr. 2, 1982, 174. In de *Acta van de Nationale Middelburgse Synode* van 1581 heb ik de vraag van Overijssel niet kunnen signaleren. Wel het voorstel van ‘Engelant’: ‘71: ‘Dat de orgelen afgeschafft worden’. *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, 422.

204 H. Hasper, *Calvijns beginsel voor den zang in de eredienst* – deel 1 –, 144. Jan Luth en Jan Smeelik, ‘De calvinistische traditie’, *Het kerklied*, 248.

» Belangwekkend is de uitlating van de sterk liturgisch georiënteerde G. van der Leeuw (1890-1950): ‘De invoering der orgelbegeleiding in de zeventiende eeuw (te Dordrecht bijv. in 1632, te Leiden in 1637) heeft het kerkgezag ongetwijfeld geschaad. Het kerklied, de hymne, verloor een stuk van zijn liedkarakter, en de voordracht verloor in zuiverheid en soberheid. – Wij zullen ter begeleiding van den gemeentezang het orgel niet kunnen of willen missen. Maar de Organist bedenke, dat zijn spel geheel liturgisch gebonden moet zijn: voor virtuose effecten is in den dienst geen plaats. [...] De ware onzinnelijke schoonheid van den kerkzang wordt door het orgel geschaad. – Niettemin blijft de taak van den Organist hoogst belangrijk: [...]’. *Liturgiek*, 128.

205 *In groot nieuws voor u* – het nieuwe testament in de omgangstaal – (1972) wordt het slot van 1 Corinthe 11:10 als volgt weergegeven: ‘[...] en met het oog op de engelen die dat aan God rapporteren’.

» Van A. Kuyper verschijnt in 1932 de tweede druk van *De engelen Gods*. In 2000 verschijnt: F.A van Lieburg *De engelenwacht* – Geschiedenis van een wonderverhaal.

206 Wulfert de Greef, Calvijn en zijn uitleg van de Psalmen, 20-21.

ook Luther was evenmin op orgels gesteld. Waar zij eenmaal waren (nl. de “kleine” orgels), duldde hij ze, meer niet.²⁰⁷

In 1947 publiceert O. Noordmans (1871-1956) ‘De zon, het orgel en de preek’.²⁰⁸ Daarin lezen we: ‘Ook het orgel is een hemelse heiligheid’.

En wie denkt nu niet aan de aan keizer Lotharius I († 855) toegeschreven Latijnse spreuk ‘Tempora mutantur, nos et mutamur in illis’, dat wil zeggen: de tijden veranderen, en wij met hen?

Dankzegging en voorbede

Unser Herr Gott muß große Ohren und ein scharfes, leises Gehör haben.²⁰⁹

Calvijn wijdt in zijn *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst* (1559) – kortweg de *Institutie* genoemd – niet minder dan tweeënvijftig paragrafen aan ‘het gebed’. En zo vormt dit chapter het langste hoofdstuk van de *Institutio christianae religionis*!

De voorbede draagt bij uitstek een priesterlijk karakter, zoals blijkt uit de voorbede van Mozes voor Israël. Zo ook de voorbede van de apostel Paulus die hij, blijkens zijn brieven, doet voor de gemeenten. Bovenal wordt deze voorbede ontvouwd in het Hoge priesterlijk gebed van Christus (Joh. 17). De locus classicus van de voorbede is 1 Timótheüs 2:1-2.

De voorbede is een uiterst intiem moment; zo’n gebed krijgt ook een plaats in de liturgie; het heeft een liturgische functie. De HEE-RE noemt de tempel speciaal ‘een bedehuis’ (Jesaja 56:7, vgl. Matth. 21:13 en Lukas 19:46). Zo mogen wij ook ons kerkgebouw een huis des gebeds noemen, juist vanwege het liturgisch bidden van de Gemeente. Niet zonder verwijt merkt G. van der Leeuw (1890-1950) – dé man van de liturgie – op: ‘Wij zijn min of meer vergeten, dat Gods Huis een huis des gebeds is’.²¹⁰

207 H. Hasper, *Calvijns beginsel voor den zang in den eredienst* – deel I –, 144 noot 1)

208 *Verzamelde werken* – deel VI –, 300-303 » 300.

209 MARTIN LUTHER HAUSBUCH, 530.

210 *Liturgiek*, § 39 met als titel: ‘De ganse eredienst is gebed en antwoord op het Gebed. Als directe vraag aan God (oratio) heeft het Gebed zijn plaats op verschillende ogenblikken van den eredienst. Elke bede neme een afzonderlijke plaats in’. 180-182 » 180.

» K.H. Miskotte, ‘Erbied en beleefdheid (in het heiligdom)’, in *de waagschaal*, jrg. 17, nummer 9, 10 februari 1962, 164-165. (Het artikel is niet opgenomen in *Verzamelde Werk*)

Bij de Statenvertalers lezen we – hoogst pregnant – in vers 11^a in het apocriefe boek *Het gebed van Manasse*: ‘Nu buig ik de knieën mijns harten, en bid U om genade’.

Volgaarne zij er op geattendeerd, dat er niet alleen *voor* de kerkganger wordt gebeden, maar vooral ook *met* hem.

In de nalatenschap van ds. Smith bevindt zich een gedrukt formulier – ‘Gebed verzocht voor’ + ‘Dankzegging voor’ – met speciale aandachtspunten. De lijst fungeert kennelijk als geheugensteun om concrete punten in het gebed ter sprake te brengen. G. Voetius wijst er reeds op dat smeek- en dankgebeden allereerst zorgvuldig voorbereid behoren te worden (‘Praeparatio ad precationem’).²¹¹ Ds. Smith zoekt, als nauwgezet man, orde te scheppen in de publieke gebeden, zo u wilt het openbare gebed.

Voor de voorbede worden achttien specifieke noden genoemd. Op het ‘voorbede-cedel’ – een uitzonderlijke vondst in het archief van ds. Smith – een vijftal voorbeden daarvan zijn nader ingevuld, dat wil zeggen er staat een aantal voor.

Dat in de opsomming van voorbeden de overheid, de noden van Gods Kerk in deze wereld, enzovoorts niet genoemd zijn, wil bepaald niet zeggen dat een en ander in de voorbede geen plaats heeft.²¹² Trou-

²¹¹ A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* – deel III –, 54.

²¹² Graag attendeer ik op de ‘christelijke gebeden’, zoals opgenomen achterin ons psalmboek – veertien in getal. Speciaal is te noemen ‘Een gebed voor allen nood der christenheid’ (‘Des Zondags na de Predikatie’). Ik citeer: ‘Inzonderheid bidden wij U voor de Overheden, die het U beviel heeft over ons te stellen: (voor de Hoog Mogende Heren Staten-Generaal van deze Verenigde Nederlanden en voor den Raad van Staat, voor [...]).’ (in een *Jongbloed* editie).

Tevens is te noemen de *Resolutie van de Staaten van Holland*, houdende ordre op het bidden voor de Overigheid in de Kerken van de voorschreene Provincie. Den 15 Mey 1747. Daarin lezen wij, dat ‘[...] meede gebeden zal werden voor Zyne Hoogheid den Heere Prince van Orange en Nassau, als Stadhouder, Capitein Generaal en Admiraal van deeze Provincie: en dat vervolgens in het zelve voorbidden voortaan zal worden geobserveert de volgende ordre en rang, dat namentlyk eerst gebeden zal worden voor haar Edele Groot Mogende de Heeren Staten van Holland en Westvriesland, als zynde de wettige hooge Overigheid van denzelven Lande: voorts de Heeren Staaten van de andere Vereenigde Provincien, haare Vrienden, Buuren en Bondgenooten: mitsgaders [...].’ N. Wiltens, *Kerkelyk Placaat-boek*, vierde deel, behelzende de Placaaten, Ordonnantien, ende Resolutien, over de Kerkelyke Zaaken. Van den jaare 1735 tot 1760. 39-40.

Voor ‘formuliergebeden’ zie Jacobus Koelman (1632-1695), *’t Ambt en pligten van ouderlingen en diakenen*, 1694. G.D.J. Schotel, *De openbare eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk [...]*, ‘Het gebed’, 386-397. J.L. Koole, *Liturgie en ambt in de Apostolische Kerk*, 50, 54-58. H. Hasper, *Calvijns beginsel voor den zang in den eredienst* – deel I –, 135 (alinea’s 4 en 5 van voetnoot). L. Doekes, ‘Het gebed in de gereformeerde dogmatiek na Calvijn’, opgenomen in *De biddende kerk*, 43-83 » 60-61. M.J.G. van der Velden, ‘Biddende gemeente – Gebeden in de liturgie’, opgenomen in *Als wij samenkomen* – Liturgie in de gereformeerde traditie, 104-105.

Het formulier voor gebeden en dankzeggingen.

wens, het gedrukte formulier betreft een geheugensteuntje voor de voorganger aangaande plaatselijke zorgen en vreugden, het betreft louter het lokale 'lief en leed'.

De voorbede – het intercessiegebed²¹³ – heeft bij Calvijn een plaats direct na de prediking.

De voorbeden worden bij hem ingeleid met de dankzegging.

Voor de dankzegging heeft het door ds. Smith gehanteerde gedrukte formulier zeven aandachtspunten, waarvan op het enige beschikbare exemplaar er twee een nadere invulling hebben gekregen.

'Calvijn gaat een betere weg (dan Rome, kag) door het grote intercessiegebed te bidden na de prediking. [...]. Het Protestantisme van Gereformeerde signatuur sluit zich [...] daarmee aan bij de traditie van de oudchristelijke kerk, om n.l. de Dienst der Gebeden te houden in de overgang van de Dienst des Woords naar een (eventueel) volgende viering van het Avondmaal.'²¹⁴

Calvijn onderscheidt overigens twee soorten van publieke gebeden in de samenkomst van de Gemeente. Er zijn gebeden die geschieden door het spreken in woorden en er zijn gebeden die geschieden door het zingen van woorden. Dat zijn twee aspecten van dezelfde zaak.²¹⁵

Welke gedragslijn valt er waar te nemen?

Als Charles Haddon Spurgeon (1834-1892) – *Prins der Predikers* – zijn ervaringen vertelt, schrijven we 1875. Dan zijn wel meer dan 100 jaar verder. Het is evenwel apart genoeg om het hier te memoreren. Mogelijk is het reeds dan praktijk.

In de kerken van Nederland hebben we opgemerkt, dat alle mannen hun hoed opzetten, zodra de dominee begint te preken, maar op het moment,

.....

» De Anglicaanse Kerk kent haar gebedenboek, het zogenoemde *Book of Common Prayer*. L.D. Terlaak Poot in *Christelijke Encyclopedie* – deel II –, 255-261.

213 Intercessie = tussenkomst, bemiddeling, voorspraak. Een van de vormen van voorbeden en wel de gebeden voor bepaalde personen.

214 A.F.N. Lekkerkerker, Kanttekeningen bij het hervormd dienstboek – deel I –, 101.

215 W. de Greef, *Johannes Calvijn zijn werk en geschriften*, 118-121 (La forme des Prieres et chants ecclesiastiques [...] -1542). M.J.G. van der Velden, 'De kerkdienst als geestelijke oefening', *Theologia Reformata*, jrg. XXXI, no. 4, 360-369 » 367-368. T. Brienens, *Calvijn en de kerkdienst*, 63 e.v.

Het voorafgaande wil geenszins suggereren dat door ds. Smith deze liturgische volgorde in acht is genomen!

waarop hij gaat bidden zet iedere man zijn hoed af. Dit was de gewoonte in de oude Puriteinse gemeenten van Engeland en ook onder de Baptisten bleef ze lang voortbestaan. Ze hielden hun hoofddeksele op gedurende de gedeelten van de dienst, die naar hun mening geen rechtstreekse aanbidding waren, maar ze zetten de hoeden af, zodra men rechtstreeks tot God naderde zowel in het gezang als bij het gebed.

De beoordeling van Spurgeon is helder: 'Ik acht deze praktijk ongepast en de reden ervoor onjuist'.²¹⁶

UITWEIDING – 'van den Steen gesneden'

- 'van den Steen [...] gesneden ...'

Bijzondere aandacht vragen de formuleringen:

van den Steen zullende gesneden worden.'

'... van den Steen wel gesneden.'

**Hier toont de Heremijt, aan de Artzeny ervaren
Doctoren, chirurgijns, en andre konstenaren,
Sijn edele geheym; sijn konstgreep hoe hij snijdt,
Sijn vast, sijn sek're hand, zijn grond en raddigheyd.
De meeste staan verstelt die hem een Felix noemen;
Doch die verwondert swijgt, kan hem 't beste roemen.**

Aldus het onderschrift op een gravure van de Amsterdamse kunstenaar Pieter van de(n) Berge (1659-1737) die het optreden van Frère Jacques de Baullieu (1651-1714) – bijgenaamd 'de Heremiet' – uitbeeldt.

Felix Meritis: gelukkig door verdienen.

Zinspreuk van een genootschap van burgers ter beoefening en bevordering van kunsten en wetenschappen te Amsterdam (1777- 1888). De Amsterdamse Canon spreekt van het statige Felix Meritis – 1777 – aan de Keizersgracht.⁴³²

Eerst merk ik op, dat hierbij stellig gedacht dient te worden aan het verwijderen van stenen in de blaas. Als afvalproducten in de urine kristalliseren, kunnen stenen in de blaas ontstaan. Ongeveer acht van de tien stenen bestaan uit calcium dat afkomstig is van een teveel aan zouten in de urine. De meeste stenen hebben een diameter van 2 mm tot 2 cm; sommige zijn groter. Thans komen blaasstenen ongeveer driemaal zoveel voor bij mannen als bij vrouwen en vaker bij mensen

.....

²¹⁶ *Pastorale adviezen* – lezingen voor mijn studenten, 82.

boven 45 jaar. De aandoening kan tot ontwikkeling komen als er urine in de blaas achterblijft.

Bovendien kunnen aandoeningen zoals jicht leiden tot verhoogde hoeveelheden afvalstoffen in de urine en zo de vorming van blaasstenen bevorderen. In het nog te noemen *Heelkundig Woordenboek* lezen we: 'Het gebruik der blaas is, om tot een verlaatbak voor de pis te dienen. In de oude lieden word zy hoornachtig, zy is de zitplaats van die wreedde kwaal, welke de *steen* genoemd word, voor de welke geen zeker en krachtadig middel is, dan eene nog wreedere konstbewerking, die de bekwaamheid der Heelmeesters van deze laatste tyden minder gevaarlyk, dan zy anders was, gemaakt heeft'.²¹⁷ Zo'n medische ingreep wordt in de tijd van ds. Smith gemeenlijk bij de patiënt thuis uitgevoerd. Immers, ziekenhuizen zijn er nog niet. Gasthuizen ('Godshuizen') zijn ook werkelijk een gasthuis, een eenvoudige voorloper van het huidige hotel. Later worden ook behoeftigen, zieken of bejaarden opgenomen. Oorspronkelijk wordt er echter tijdelijk onderdak geboden aan arme reizigers of kloosterlingen. Aan het eind van de 19^e, begin 20^e eeuw ontstaan de ziekenhuizen, veelal uit particulier initiatief.

G.J. Schutte merkt op, dat de medische verzorging toen weliswaar niet ontbrak, maar dat de echte preventieve gezondheidszorg pas in het begin van de 19^e eeuw haar intree doet.²¹⁸

De aanduidingen vragen wel om nadere uitleg. Welnu, we kunnen daarvoor terecht in het *Heelkundig Woordenboek*, bevattende eene ontleedkundige beschrijving der deelen van 's menschen lichaam. Het Werktuiglyke der Vermogens, de Handgreep der Heelkundige Konstbewerkingen, met de beschrijving, [...] door Johannes Middinga, M.D. (= medicinae doctor, kag).²¹⁹ In het derde deel gaat het uitvoerig over 'Steensnijding':

'Konstbewerking, waar door de steenen, welke zich in de pisblaas ophouden, uitgehaald worden. Lat. Lithotomia, Fr. Lithotomie.

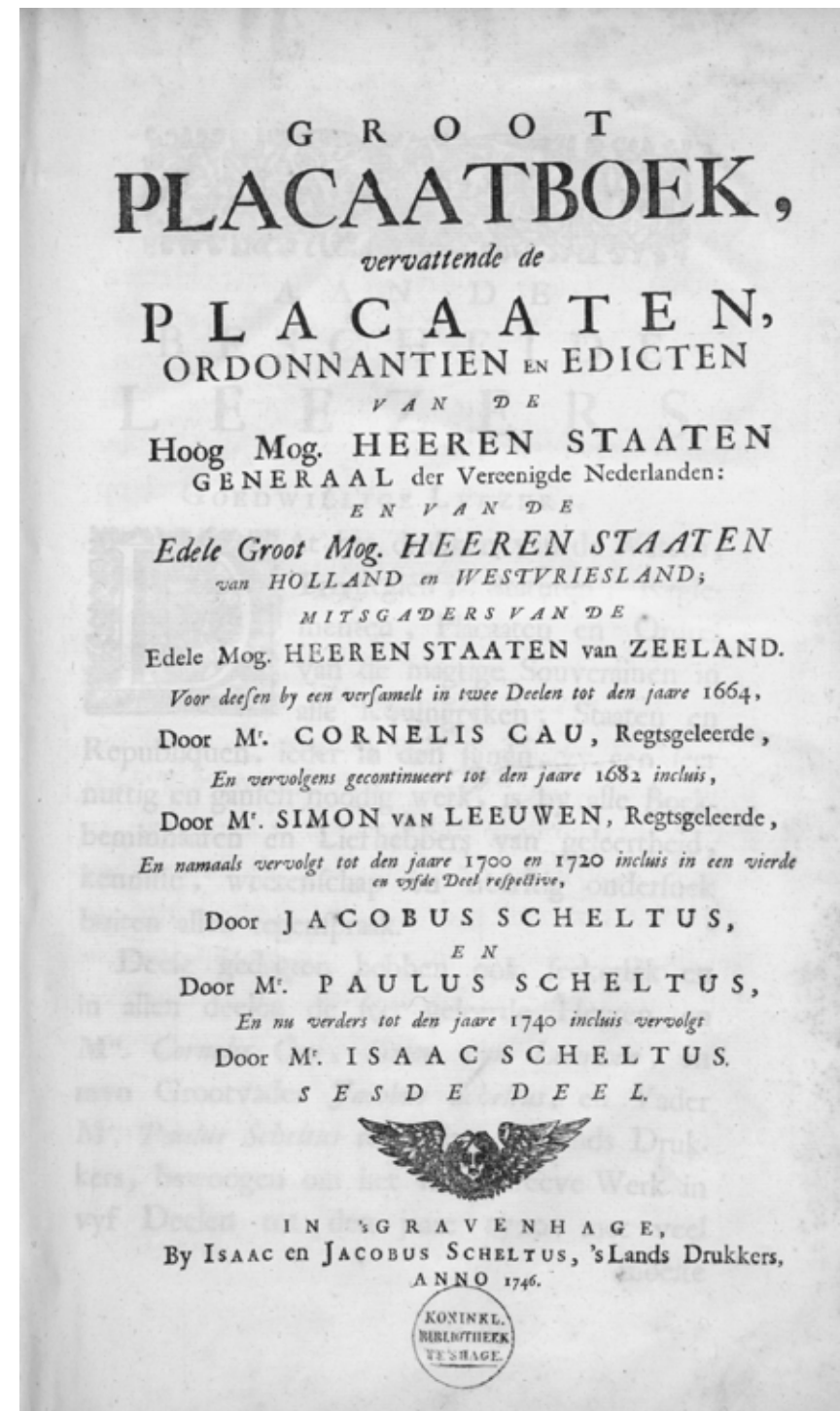
Het is de steen alleen niet, die deze handgreep doet in 't werk stellen, maar allerhande vreemde lichaamen, welke in staat zijn 't water op te stoppen. [...]. Eer dat deze handgreep ondernomen word, is het altoos van de uiterste noodzakelykheid, zich van het daar zyn der vreemde lichaamen en voornamentlyk van den steen te verzekeren. Zie hier de

217 - eerste deel - , 140.

218 Een Hollandse dorpsgemeenschap in de late achttiende eeuw - De banne Graft 1770-1810), 170-171.

219 Uitgegeven te 's-Gravenhage. Het werk bevat drie delen: eerste deel A-C, 1768, tweede deel D-Q, 1770 en het derde deel R-Z, 1771.

In het tweede deel wordt gehandeld over de blaas, 138-141. Decennia eerder publiceerde de 'Beroemde Dordtsche Geneesheer' (ds. Johannes Barueth) Johannes Beverwyk (1594-1647) zijn *Schat der Gesontheydt*. Met veersen verciert door de Heer Jacob Cats, Amsterdam 1636.

Titelpagina van het 'Groot placaatboek'.

teekens, welke den steensnyder²²⁰ onderrichten zullen: de zieke voelt in de blaasafperking eene gestadige pyn, welke vermeerderd, als hy wateren wil. Het water is somtyds wit, troebel, en raauw, somtyds troubel, ²²¹ drabbig en bloedig. [...]. 162-163. De Heelmeester zal, om met de vingers de sondeeren, zorg dragen, dat zyne nagels afgeknipt zyn, en de wyzer of middenste vinger, van de welke hy zich zal moeten bedienen, met het een of ander vetachtig en smeerig lichaam, zoodanig als olyfolie, versche boter etc, besmeerd zyn. Vervolgens doet hy zyn zieken achterover dwars op het bed en op desselfs kant liggen, met de billen buitenwaarts, de dyen in de hoogte en verwyderd, dan brengt hy, zoo ver doenlyk is, den met olie besmeerden vinger in den aars, en hebbende alsdan de dikte des endeldarms en der blaas tusschen zynen vinger en den steen, is het hem gemaklyk om zich van het daar zyn des steens te verzekeren, en van de ligging van dit vreemd lichaam, vooral, wanneer hy, met zyne andere hand tegen de onderbuiksche afperking des zieken rustende, den in den blaas opgehouden wordende steen naar den endeldarm douwt. De Heelmeester zou, wanneer hy by de vrouwen even als by de mans te werk gong, den steen niet konnen voelen, vermits de baarmoeder tusschen de blaas en den endeldarm geplaatst is; hierom moet hy, om eene vrouwe met den vinger te sondeeren, denzelfen, in plaats van dat in den darm te doen, in de schede steeken. Wat nu de jonge mysjes aangaat; men behoort dit soort van sonderen by haar achter te laten, en tot den catheder noodwendig over te gaan. 163-164. [...].’

De medische informatie beslaat verscheidene bladzijden. Ter afsluiting wordt gesproken over ‘Operatie met den kleinen toestel, 166-163 / grooten toestel, 163-172 / hoogen toestel’, 172-173, ‘De laterale of zyde-lyke handgreep’, 174-175, ‘Steensnyding der vrouwen’, 175-177 / ‘Uit- haaling van den in de schacht vastzittende steen’, 177-178 en ‘Verande- ringen der steensnyding’. 178-180.²²²

220 Ook wel een ‘lithotomist’ genoemd.

221 Eerst wordt er ‘troebel’ geschreven en nu ‘troubel’. Ook in het laatste geval wordt ‘troebel’ bedoeld.

Opmerkelijk is het wel. In het begin van de 18e eeuw was er nog geen algemene spreektaal. ‘De eenheid die het gesproken Nederlands tot aan het begin van de 19e eeuw ontbeerde, was volgens Ten Kate wel te vinden in de geschreven taal.’ R.J.G. de Bonth, ‘Nieuwnederlands (circa 1650-1880)’, in *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 363.

222 Op deze plaats verwijs ik graag naar *De urologie als protospecialisme* van de hand van Mart J. van Lieburg. Deze publicatie hangt samen met de viering van honderd jaar *Nederlandse Vereniging voor Urologie (NVU)* – 1908-2008 -; 78 bladzijden. Hij geeft in Tabel 1. een lijst van toegelaten steensnijders in de 17e en 18e eeuw, 9, 11 en 13. In Tabel 5. 1857 = noemt hij als eerste urologisch proefschrift in het Nederlands!: 1857 Franciscus Daniëls van Wijngaarden (1827-1900), *Over de steenen in de urinewegen* (Leiden), 34.

Pastorale predikant

Herderlijke zorg aan de gemeenteleden gebeurt – onder meer – door bezoeken aan de huizen. Dat het huisbezoek niet alleen een taak dient te zijn voor ouderlingen, blijkt uit een bepaling van de Provinciale Synode, gehouden te Kampen op 6 juni 1587: ‘[...] die besoeckinge der gemeenten angaet, dat deselve henluiden met die díenaren gemein is ende geensins dan olderlingen allene toecompt’.²²³

Uit de notulen van de kerkenraad blijkt, dat ds. Smith trouw zijn gang door de Gemeente maakt, zowel in ‘het Dorp’ als in de ‘Buurschappen’.

Herberg De Steene Kamer (F.H. de Witte, 1783).

Stellig heeft bij een pastoraal bezoek het gebed een vaste plaats. Ongetwijfeld neemt hij het initiatief en spreekt hij het gebed uit. Vraagt hij naar gebedswensen? Neemt hij de handen van de ander in zijn handen en bidt hij een gebed waarin hij alles wat besproken is, benoemt voor God?²²⁴

Ook ten aanzien van het ziekenbezoek, pastorale bezoeken in de enge- re zin van het woord, zijn er aloude bepalingen. In de *Acta der Provinciale Dordtsche Synode* van 1574 – XIIX Iunii – wordt verordend:

- 55. ‘Het is der Dienaren des Woordts ampt de crancken te besoecken, [...]’.
- 56. ‘Der Dienaeren ampt is ook als het noodt doet bij t’bedde der crancken den naem des Heeren aen te roepen’.²²⁵

In de *Acta van de Classis Deventer* vernemen we van de Gedeputeerden dat er onder andere op 18 juni 1620 te Olst visitatie is geweest. Geno-

223 J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, gehouden in de Noordelijke Nederlanden, gedurende de jaren 1572-1620, – deel V –, art. 5, 216.

224 Wie van dit thema kennis wil nemen in de context van deze tijd, wordt verwezen naar R.J. de Vries, ‘Het pastorale gebed als afsluitingsritueel’, *Theologia Reformata*, maart 2015.

225 *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, 144.
» In Londen was het nog een vraagstuk: ‘Whereas diverse Synodes of the Netherland Churches have not specified the visitation of the sick among the duties of a Minister, it was demanded by the Brethren of the Dutch Churches, whether or no it be the peculiar office of a Minister to visit the sick? It is the duty of a Minister at all convenient times to visit the sick, that are under his charge, when he is called therunto according to the use and discipline of every Church’. *Acten van de colloquia der Nederlandsche Gemeenten in Engeland*, 1575-1624, 333.